

Gnoza včeraj in danes

1. Uvod

Kaj je gnoza in kakšno je njeno razmerje z današnjim svetom? V teku 20. stoletja je bilo na ti dve vprašanji ponujenih več različnih odgovorov, ki so jih pogojevali razpoložljivi viri, še bolj pa različne hermenevitične perspektive in kulturni konteksti. "Gnoza" (iz gr. *gnosis*, spoznanje) je dejansko postala v najrazličnejših kulturnih okoljih - od literature, umetnosti, filozofije in psihologije do političnih ved in teologije - interpretativni ključ za odkrivanje - v pozitivnem smislu - medsebojnih sorodnosti s preteklimi religioznimi oblikami ali, v negativnem in polemičnem smislu, za boj proti različnim vrstam zla, ki ga povzroča gnostična hidra: od prenovljenih oblik herezij do totalitarizmov 20. stoletja.

Ta interpretativni labirint ima svoj prvi temeljni razlog v zgodovinski kompleksnosti pojava. Moderna gnoza, katere začetki segajo v obdobje renesanse, je ne glede na različne opredelitve, interpretacije in vrednotenja naslednica zgodovinskega pojava - gnosticizma, verskega gibanja, če ne že pravega novega verstva, ki se je pojavilo v prvih stoletjih krščanstva in se predvsem med drugim in tretjim stoletjem uveljavilo v najpomembnejših mestih rimskega cesarstva, kot so Antiohija, Aleksandrija in Rim. Kot dualistično verstvo univerzalističnega tipa se je v novi obliki prerodilo z nastankom maniheizma (ki ga je v 3. stoletju ustanovil Mani), pozneje pa je po zapleteni zgodovini preoblikovanj in nasledstev na novo vzniknilo v srednjeveških katarskih herezijah. Na podlagi novejših odkritij (še posebej številnih izvirnih gnostičnih spisov v koptski knjižnici v Nag Hammadiju l. 1945)

ter kritičnih besedil različnih cerkvenih očetov od Ireneja do Epifanija je dandanes mogoče s precejšnjo natančnostjo podati tako sliko kompleksnih gnostičnih družin, kot npr. *valentinskega kroga* oz. Valentinovih učencev, in *setijcev*, ki so trdili, da so nasledniki mitološkega prednika Seta (gl. 1 Mz 4,25), kot tudi nekaterih izvirnih obrednih praks (npr. duhovna poroka) ter njihove svojevrstne mitologije. Še vedno pa ostaja neznan sociološka razsežnost gibanja, ker izvirna besedila ne podajajo informacij v zvezi s tem, medtem ko so podatki tega tipa v spisih proti herezijam nezanesljivi.

Na tem mestu se ne moremo poglobljati v zapleteni vozel različnih interpretacij, ki je v moderni dobi zaznamoval raziskovanje in razlage gnosticizma 2. in 3. stoletja - začeni s samim imenom, ki je, podobno kot druge definicije, npr. monoteizem ali politeizem, sodobna skovanka, s kakršnimi so v teku 17. stol. na ozadju verskih vojn ter širjenja teološke in znanstvene izobrazbe (ki je predhodnik sodobnih ved o religiji) poskušali opredeliti in klasificirati vse večjo kompleksnost religioznih pojavov, nastalo kot posledica konkviste in dostopa do antičnih besedil. Onkraj interpretativnih polemik o "izvoru gnosticizma" - krščanskem, judovskem ali iz drugih verstev - je pomembno poudariti tiste skupne značilnosti tega antičnega gibanja, ki so na splošno služile kot referenčna točka sodobnih različic in oživitev tega pojava. Zato je pomembno razlikovati med "gnosticismom" kot verskim gibanjem v 2. in 3. stoletju, ki ga je zaznamovala svojevrstna gnoza, ter med "gnozo" v širšem smislu, kot posebno obliko religioznega spoznanja elitarističnega

in ezoteričnega tipa, ki jo je moč ugotoviti v različnih obdobjih in kulturnih okoljih.

2. Fenomenologija gnoze

Če začnemo z nekaj splošnimi ugotovitvami o slednji, z "gnozo" mislimo na obliko religioznega spoznanja, ki *odrešuje samo po sebi*, ker je utemeljeno samo v sebi in ima v samem sebi svojo vrednost: je oblika popolnega spoznanja, ki je zmožno preseči dihotomijo subjekt-objekt, pravzaprav vsako dihotomijo, ker je absolutno spoznanje Absolutnega.

Je odrešilno spoznanje, ker je po svoji naravi nasprotno veri kot zaupni predanosti božji volji, medtem ko je gnoza utemeljena v občečloveški izkušnji ločitve, razcepljenosti med lastnim sebstvom ter empiričnim in minljivim jazom; med jazom in Bogom; ta razcepljenost grozi enosti posameznika in spodkopava njegovo celovitost. S svojim značajem globalnosti in absolutnosti hoče gnoza preseči te dihotomije ter obnoviti ogroženo celovitost, ponovno vzpostaviti izgubljeno enost.

Gnostične oblike odrešilnega spoznanja so prisotne v številnih verskih, teističnih in neteističnih, tradicijah: v *hinduizmu* in njegovi dialektiki med individualnim ontološkim načelom oz. Atmanom in univerzalnim ontološkim načelom oz. Brahmanom, ki je v metafizično obliko prevedel najstarejšo - in s primerjalnega stališča temeljno - mitsko dialektiko odnosa med mikrokozmosom in makrokozmosom, med mikroantropom in makroantropom; v izvirnem *budizmu hinajana*, ki je za nekatere učenjake čista oblika gnoze (to je, brez mitoloških okraskov); v hebrejski *kabali* ter v gnostičnih oblikah, navzočih v določenih ezoteričnih *šitskih* tradicijah. Po drugi strani obstoja gnoze, kot je t. i. *Weltreligion* (ki še čaka na to, da jo bodo ustrezno preučevali), ne smemo mešati z "večno gnozo" ezoteričnih tradicij. Medtem ko je prva zgodovinsko pogojen pojav, potre-

jen muham in spremenljivosti tega sveta, je druga tipična ideološka konstrukcija, ki je - namerno sicer - brez trdnih zgodovinskih oprijemališč.

Če se najprej osredotočimo na prvo, nam fenomenologija gnoze odkriva oscilacijo med dvema poloma. Na eni strani prevladuje boleče občutje ločenosti, razdvojenosti, ki jo povzroča in uvaja obstoj zla, namreč ontološkega zla, ki se na ravni mitoloških predstavitev različno izoblikuje, vendar se vse napajajo iz njegove radikalnosti. Ena stran je torej senčna in temačna ter poudarja pesimistični in nihilistični teren, iz katerega raste drevo gnostičnega spoznanja; hkrati pa ta plat pomaga razumeti drugo, pozitivno in optimistično stran religije sebstva, eksistencialno in odrešilno razsežnost gnoze kot anamneze, ki je zmožna ponovno vzpostaviti izgubljeno enost. Gnostik je skratka tisti, ki je v luči razsvetljenja oziroma razodetja (glede na to, ali prevladuje element notranje samoodrešilne intuicije ali pa zunanje komunikacije s strani odrešenikovega lika) zmožen ponovno odkriti in obnoviti svoje sebstvo, dokončno vzpostaviti lastno izvirno istovetnost ter doseči *arché* in *telos*, začetek in konec, izvor in izpolnitev. Z bistvenim dopolnilom: za oblike gnostičnega spoznanja, ki so zrasle v okrilju abrahamskih religij, se gnoza kaže - kot lahko vidimo prav pri gnosticizmu - kot značilna religija ponovne osvojitve sebstva, kar je temelj božanskega izvora posameznika, ki mu omogoča "postati bog" in premagati kreacionistično omejitev; v drugih oblikah gnoze, ki jih pod različnimi imeni lahko zasledimo v hinduizmu in iz njega izhajajočih in sorodnih religijah, pa se gnoza kaže, kot posledica drugačnega koncepta božanskega in zato tudi človeka, kot razpustitev in dvig individualnega sebstva v absolutno sebstvo. Tisto, kar imajo skupnega, je samouresničitev individualnega sebstva v absolutnem ali univerzalnem sebstvu.

3. Samouresničitev sebstva ali skupnost duhovnih

Kaj natančno lahko razumemo pod tem izrazom? Odlomek iz pomembnega gnostičnega besedila, *Evangelija resnice*, primerja gnostike z otroki, resničnimi modreci, ki so v nasprotju z modrimi tega sveta sposobni razumeti Jezusovo sporočilo in zato doseči Očetovo modrost, ker jim ta pripada. Zato piše: *“v njihovem srcu se je razodela živa knjiga živih, ki je zapisana v mislih in modrosti Očeta, ki je v svoji nedoumljivosti obstajala pred utemeljitvijo vsega.”*

Pri gnostičnem branju dobi klasična tema knjige živih, v katero je zapisana usoda tistih, ki bodo rešeni, dve pomembni korekciji. Po eni strani je življenje plerome, to je božanskega sveta v njegovi polnosti in celoti, življenje absolutnega Sebstva, ki pri svojem urešničevanju razodeva bogastvo svojih možnosti, predstavljeno kot velika knjiga, v katero je absolutno transcendentni bog že od samega začetka vpisal imena in usodo “živih”, se pravi gnostikov. Po zaslugi Kristusovega odrešilnega dela se ta knjiga razodeva v srcu vsakega gnostika: po izkušnji razsvetljenja jo je gnostik sposoben videti vpisano v svojem sebstvu. Na ta način pa se zave, da je del celote, da je znotraj končnosti trenutek v razodevanju in izpolnitvi resničnosti, ki ga presega. Ta religija sebstva je - daleč od tega, da bi bila, kot bi anahronistično lahko sklepali, *ante litteram* izraz religioznega individualizma - izraz *skupnostne* potrebe po odrešitvi, čeprav ima svojevrstna narava te skupnosti svojo temeljno značilnost: je nevidna skupnost duhovnih. Na tej podlagi se samouresničitev individualnega sebstva v univerzalnem sebstvu preoblikuje v pobudo, da gnostik lahko prebere in prepozna svoje ime v knjigi živih. Gre za kompleksen proces, ki se v antičnem gnosticizmu kaže na poseben način, v skladu s specifičnimi značilnostmi sistema, katerih bistvene lastnosti bomo izpostavili.

Prva je povezana z dejstvom, da je to branje svojega imena sad sposobnosti gledanja, kakor se je izrazil Henry Corbin, “z očmi ognja”, ki sovпада z aktiviranjem ustvarjalne domišljije, notranjega daru, ki ga poseduje vsak pravi gnostik. Druga značilnost predpostavlja - v skladu z antičnim platonskim izrekom, da samo podobno lahko spozna podobno -, da mora biti ta notranji pogled sposoben zediniti tistega, ki gleda, s predmetom gledanja: gnoza je dejansko transformirajoča mistika, ki, če ostanemo pri metafori knjige, omogoča gnostiku, da se preobrazi v ime, ki ga je prebral v veliki knjigi živih, in s tem dejanjem tudi že prispeval k njegovi izpolnitvi. Rezultat tega posebnega gledanja je torej proces prerojenja, ki obnovi in ponovno vključi v izvorno celoto pozabljeno sebstvo gnostika. Tretji element je ezoterična danost, ki kot nekakšna školjka oklepa biser gnostika: na tem mestu se ni mogoče poglobljati v to razsežnost, vendar je le-ta pomembna za razumevanje zgodovine sodobnih preobrazb gnosticizma v tistih točkah, kjer je sovpadel z moderno krščansko ezoteriko ali pa se v njej razpršil. Četrti in zadnji element je mitološka razsežnost, ki leži pod tem procesom: to je bistveni in temeljni vidik antičnega gnosticizma.

4. Gnostični mit

Gnosticizem je religiozno gibanje, ki predpostavlja monoteistično ozadje in ga je samo na njem moč razlagati; z drugimi besedami: predstavlja značilen “paradoks monoteizma”. Gnostični mit namreč izhaja iz potrebe, da bi postavili most med absolutno transcendentnim bogom ter med kozmosom (in telesom), ki je pojmovan dualistično v smislu, da je radikalno ločen od boga (do te mere, da je njegovo stvarjenje pripisano nekemu drugemu bogu); je torej mit, ki pomaga razložiti, kako se “eno”, temelj bivanja, razgrinja v mnogovrstnosti nastajanja, kljub temu da ohranja svojo enost.

Gre za mit, ki ima svoje korenine v posebnem pojmovanju človeka in boga, po katerem je bog (potencialno) mi in obenem smo mi (potencialno) bog. Gnostična mitologija je torej v bistvu teogonija, se pravi pripoved o nastajanju Boga, ki je, v kolikor nastane, ali bolje (da ohranimo temeljno razlikovanje med bivanjem in bitjem Boga), čigar absolutno transcendentno bivanje se manifestira v mnogoterosti pleromatičnih in noetičnih bitij, razumnih oblik zemeljske in antropološke stvarnosti.

Znotraj tega nastajanja, ki ga gnostična besedila podajajo *sub specie mythologica*, je sedaj potrebno izpostaviti temeljni vidik. Antične mitologije so bile mitologije narave, se pravi, da so pripovedovale o posebnem odnosu, ki se je vzpostavil med človekom in kozmosom. Nasprotno pa gnostične mitologije pripovedujejo o odnosu človeka s tistim posebnim bogom, ki je prvobitni *anthropos*, ter opisujejo dramo, ki je na začetku povzročila prelom božanske enosti. Posledično projicirajo na veliko platno mita temeljne probleme človeka, vendar v zavesti, da predstavljajo dramo, ki ne vključuje zgolj človeškega, ampak tudi božansko. Pravzaprav imajo vsi veliki problemi človeka – od tragedije zla do bolečin v odnosu med moškim in žensko – mitsko podlago, v smislu, da na človeški ravni reproducirajo izvirni konflikt, ki ga v mitskem brezčasu živi božanstvo samo.

Iz tega sledi, da je *mit* za gnostika *stvarnost*, saj je stvarnost po svoji naravi simbolična in venomer usmerja v onostranstvo, v drugost, ki jo utemeljuje. To sovpadanje simbola in stvarnosti, pripovedi in razlage, po drugi strani izvira iz dejstva, da je globina stvarnosti, kakor jo gnosticizem skuša zajeti, sebstvo, oziroma tisto, kar je živeto, izkušnja; da temelj bivanja samega sovпада s temeljem transcendentnega boga. Če je res, da se tisto, kar je živeto, lahko le pripoveduje, je res tudi, da ta pripoved (mit) ni "alegorija", ker ne govori o

"drugem", pač pa natančno o *tistem* dogodku, ki ga sebstvo živi v lastni izkušnji trpljenja in osvoboditve. Tako je fizični dogodek simbol ali primer mitičnega dogodka, ki ga vsebuje, medtem ko je mitični dogodek simbol ali paradigma, s katero se živeto poistoveti in najde samega sebe. Negativno spoznanje boga in pozitivna razlaga sveta in zgodovine se spojata v spoznanju sebstva, kar je pravi cilj in vrhunec gnoze.

Ta spoznavni proces, ki ga poganja neugasljiva metafizična žeja, ima po drugi strani neko temeljno značilnost. Ker je gnostično spoznanje – za razliko od modernega individualizma – samouresničitev individualnega sebstva v univerzalnem sebstvu, ima v svojem genskem zapisu vpisano povezanost s skupnostjo izbranih, z drugimi sebstvi oz. individualnimi monadami, ki so mitološko predstavljene kot razpršeni udje pnevmatičnega telesa, ki je padlo v ujetništvo senc in njihovega gospodarja: zato se lahko individualno sebstvo uresniči le ob uresničitvi univerzalnega sebstva.

Še zadnji element, ki zasluži posebno pozornost, je t. i. paradoks gnoze. Le-ta obstaja v neodpravljeni in življenjski napetosti med monistično in dualistično težnjo. Po eni strani namreč monistična tendenca prežema univerzum gnostičnega spoznanja: to je težnja po razrešitvi vsake bolečine in ločitve s ponovno vzpostavitvijo izvirne enosti. Po drugi strani pa je eksistencialni temelj gnostičnega spoznanja dualistične narave: ne smemo namreč pozabiti, da so gnostične religiozne oblike značilne za odrešenijske religije in da je to, kar jih znotraj teh religioznih tradicij zaznamuje, njihov radikalen način zastavljanja in reševanja ontološkega problema zla.

5. Nekatere značilnosti gnosticizma 2. stoletja

Gnoza, ki se je pojavila in uveljavila v teku 2. stoletja po Kr., ima glede na druge obli-

ke gnoze nekatere posebne značilnosti. Gnozo, ki je značilna za gnosticizem, prenaša lik odrešenika/tistega, ki daje spoznati; zagotavlja jo posebna ezoterična tradicija, ki jo pogosto spremlja navodilo oz. pouk, ki privrženca uvede v njene skrivnosti, in temelji na sporočilu/prenosu mitske pripovedi, prav ta pa v svojih različicah predstavlja s svojimi strukturnimi prvinami skupno dediščino različnih gnostičnih družin. Različne mitske pripovedi namreč zasledujejo isti cilj, to je odgovor na bistvena vprašanja gnostika, ki izhajajo iz radikalno pesimističnega pojmovanja sveta in njegovega stvarnika, demiurga (ta je očitno prevzet iz platonskega demiurga, hkrati pa pomeni tudi negativno branje Boga Stvarnika Stare zaveze). Ta je pojmovan kot zli in nevedni bog, v nasprotju z bogom, ki je dober, absolutno transcendenten, nepoznan in nespoznaven, razen preko posebne gnostičnega razodetja/razsvetljenja.

V temelju gnostičnega mita v njegovih različnih verzijah je torej temeljna izkušnja: izkušnja zla, takšnega zla, ki ni več pojmovano kot konkreten seštevek fizičnih in moralnih oblik zla, ki mučijo človeštvo, temveč je privzelo dotlej neznano ontološko utemeljenost, sedaj namreč prostorsko sovпада s kozmosom in antropološko s samo psihofizično strukturo.

To mitologijo zaznamuje visoka stopnja refleksije, ker govori o zgodbah tistega posebnega boga, ki je pleromatični *anthropos*, zato tudi vsebuje teologijo, ki je obenem teogonija, ker pripoveduje o "večnem rojevanju" neznanega boga; je teozofija, ker je preko te mitske pripovedi omogočen dostop k izvoru samega neznanega boga. Je tudi kozmogonija, ki vsebuje antibiblično gnostično različico geneze kozmosa, po kateri demiurg in njegov zbor zlih angelov ustvarjajo minljivo psihofizično zmes, v katero bo demiurg (gnostično branje 1 Mz 2,7) sebi navkljub vdahnil božansko počelo luči, ki mu ga je po-

sredovala Mati ali Sofija. Končno vsebuje tudi eshatologijo, po kateri je demiurgov svet namenjen končnemu uničenju, ki ga bo preživela samo nesmrtna duša ali, glede na antropološko ozadje, duhovno, pnevmatično načelo. Kar zadeva usodo posameznega gnostika, se bo po smrti preko psihanodije ali nebeškega potovanja duše skozi kroge, ki jim vladajo zli arhonti, in jih je prepotovala že ob svojem spustu na ta svet senc, lahko končno vrnil v nebeško domovino ter se združil s svojim pleromatičnim dvojnikom, ki je lahko različno poimenovan.

Za zaključek, gnostični mit ne pripoveduje nič drugega kot zgodbo tistega posebnega boga, ki je gnostik sam, tako da ga spominja na njegov izvor in mu odkriva vzroke, ki so ga pripeljali v svet senc, ter mu obenem prav preko tega "iskanja izgubljenega časa" kaže pot do odrešenja.

6. Strukturne značilnosti

Če listamo po gnostičnih besedilih, se kmalu znajdemo v posebni atmosferi, ki zabrisuje razlike med različnimi smermi in šolami. Gotovo se lahko raje osredotočimo na razlike in vztrajamo pri dejstvu, da realno ne bi mogli nikoli imeti opravka s čistim gnostičnim mitom, ki bi obstajal sam po sebi in je vsebovan v poznejših različicah, ki so produkt različnih gnostičnih šol. A če želimo dejansko razumeti pomen zgodovinskih razlik - ki so prav gotovo obstajale in so tudi, kakor so dobro opazili že hereziologi in kar so potrdila novejša odkritja, vidne tudi ali pa predvsem znotraj t. i. "šol", kot npr. valentinske, za katere se je zdelo, da imajo enotno ideološko in mitološko podlago - je vendarle potrebno poskušati poiskati tiste skupne elemente, ki sestavljajo posebno "družinsko ozračje", ki je še danes lastno gnostičnim besedilom. Prva takšna skupna značilnost je prisotnost najmanj dveh doktrinalnih elementov, ki ob sočasnem delovanju ločujeta gnosticizem od drugih religioznih gibanj

Špela Bevc: **Kontrast**, Jeruzalem, 2007.

tiste dobe. Povzamemo ju lahko na eni strani s konsubstancialnostjo med absolutno transcendentnim Bogom in globoko naravo gnostika in na drugi strani s posebnim pojmovanjem tako imenovane plerome ali sveta božanske polnosti, ki znotraj sebe živi posebno krizo, ki je vzrok “preloma ravni”, kar je povzročilo nastanek nižjih stvarnosti.

To doktrinalno jedro predstavlja središče, okrog katerega se zbirajo in iz katerega izhajajo različne ponavljajoče se teme, okoli katerih nastajajo nove skupine, vsaka s svojimi variacijami. Seznam glavnih motivov vseh teh različic bi bil lahko sledeč:

1. Pravi bog ni stvarnik vesolja, v katerem živimo.
2. Struktura božanstva je hierarhično razčlenjena.
3. Stvarniki oziroma vladarji sveta so kozmične moči, opisane z astrološkimi termini (pojmi, izrazi),
4. Človekovo sebstvo (duša oz. duh) je člen božanskega sveta, v katerega se želi in se mora vrniti.
5. Odrešenje sebstva zahteva posredovanje stvarnika-tistega, ki razodeva.
6. Navzočnost božanskega v svetu in izvor sveta samega sta posledici “nesreče”, “greha”, “krivde”, ki se nahaja znotraj same plerome.
7. Prikazovanje božje podobe kot človeka in stvarjenje človeka po božji podobi predstavljata mitološki temelj, na glavo postavljenega eksemplarizma, ki je posledica dualističnega pogleda na svet, različice (platonske) antiteze med večnostjo in časom, med biti in postajati.
8. Odrešenje zadeva samo izbrani “rod” (predestinacija).
9. Za dosego tega odrešenja se je potrebno umakniti od sveta in se odpovedati njegovim dobrinam, začevši s spolnostjo (enkratizem).

Ta seznam, ki ima zgolj eksemplifikativno vrednost, nas ne sme zavesti. Te teme namreč niso nikoli v celoti prisotne v kakšni gnostični sekti, ampak se v njih pojavljajo le v večji ali manjši meri.

Kaj je torej tisto, zaradi česar različne skupine lahko opredelimo kot gnostične? Bolj kot vsebina je pomembna perspektiva, s katere so gnostiki pristopali k tem temam, ki so bile ponavadi povzete iz tedanje kulture ali različnih verskih izročil, s tem da so jih brali in interpretirali v luči novega eksistencialnega vprašanja o smislu in izvoru zla, o božanski naravi in skrivnosti: to so bila drzna vprašanja, ki so vodila k drznim odgovorom.

Vse to lahko bolje razumemo v luči tiste osnovne značilnosti antičnega gnosticizma, ki ga povezuje z drugimi gnostičnimi verovanji, na prvem mestu z maniheizmom: to je njegov *mimetični* značaj. Izvirnost gnostične misli namreč ni v ustvarjanju novih teoloških idej, v oznanjevanju novih religioznih sporočil. Novost, če že hočemo o njej govoriti, moramo iskati v drugi smeri, namreč v trudu, da bi predelali obstoječe mitološke in teološke vsebine, povzete iz takratnih religioznih in filozofskih tradicij ter jih zlili v funkciji novega miselnega gorišča, sestavljenega iz dveh potreb: prva je potreba po odkritju radikalnega odgovora na radikalno vprašanje o izvoru zla; druga je potreba po tem, da bi pridobili ključ do tistega, kar je že po definiciji nedoumljivo, ključ do skrivnosti neizrekljivega boga, tistega "boga pred bogom", ki je pravi predmet gnostične spekulacije.

Iz tega sledita dve pomembni lastnosti: tajnost in ezoteričnost. Gnostik ne pripada posebni veroizpovedi, v smislu, da ni član nekega uradno priznanega preroškega gibanja ali skrivnostnega kulta. Seveda v določenih gnostičnih skupinah obstajajo tudi gnostični preroki, tako se denimo setjici sklicujejo, kot je značilno za mitsko genealogijo, na posebna

spoznanja, ki so bila razodeta njihovemu predniku Setu. Kljub temu pa je ta gnoza vedno živeta in izkušena znotraj obstoječih religioznih oblik in tradicij, kakor lahko vidimo pri odnosu s krščanstvom. Tu gre za temeljno predpostavko: gnosticizem se rojeva in ukoreninja v že obstoječem religioznem terenu, v takšnem smislu, da predpostavlja že utrjene oblike verskega izročila, katerega globlji smisel - ker je sam spoznanje skrivnosti - naj bi razodeval. Prav iz tega razloga se konfigurira kot ezoterično spoznanje: to je lastnost, ki deloma izvira iz občutka večvrednosti, ki je običajno zaznamoval intelektualce posebne vrste, kot so bili gnostiki; deloma pa izhaja iz potrebe, da bi to spoznanje zadržali za redke izbrance - kar je bilo sicer prisotno tudi v drugih verskih tokovih rimskega cesarstva, denimo tudi v začetkih krščanstva.

Svojevrstna modrost, ki jo išče gnostik (in s katero se postavlja, ko jo je dosegel), ni le, kot je bilo značilno za eno izmed takratnih smeri, nadzemljaska modrost, ki omogoča razodetje božanske skrivnosti, ker neposredno od nje tudi izhaja; marveč je obenem tudi zemljaska. To nas ne sme presenetiti, saj je gnoza v gnosticizmu absolutno spoznanje. Bog, namreč, čigar absolutno negativnost skuša gnostik spoznati, se zaobrne v pozitivnost, ko ga gnostik odkrije v vseh podrobnostih celote življenja in sveta.

Dejansko ima gnostično spoznanje vedno dva tesno povezana cilja: hotenje po spoznanju božanske skrivnosti, po spoznanju "boga pred bogom", hkrati (in preko tega) pa tudi hotenje po spoznanju "vseh stvari". Tako lahko pojasnimo navzočnost naturalističnega in parazanstvenega aparata v nekaterih gnostičnih besedilih, ki jih postavlja ob bok Helenistični ezoterični literaturi, kot so npr. psevdozoroastrijska besedila ali knjige "Nechepsa in Petosiride" (2. stol. pr. Kr.) z njihovimi herbariji, lapidariji, seznami ma-

gičnih receptov in sorodnih asociacij. Pomislimo lahko tudi na ambivalenten odnos gnostikov do astrologije. Četudi jo sovraži kot izraz tiranstva kozmičnih moči nad dušami in prihod odrešenika s seboj prinaša tudi odpravo ali vsaj občutno zmanjšanje škodljivih astralnih vplivov, pa kljub temu ne odpravi zahteve po poznavanju imen, značilnosti, funkcij in ureditve zvezd z vsemi tehnikami napovedovanja prihodnosti, če ne drugega, s ciljem, da bi se lahko bolje branili pred njimi. Ali pa po drugi strani pomislimo na ravno tako ambivalenten odnos gnostikov do še enega religioznega pojava, značilnega za poznoantično obdobje, kot je magija. Čeprav jo zavračajo v njenih najbolj trivialnih aspektih, pa jo po drugi strani interpretirajo in uporabljajo kot obliko čisto pravih teurgičnih obredov, kot sredstvo dostopa, ki je pridržano za svet plerome.

Spoznanje boga, za katerega gnostik trdi, da ga je dosegel preko posebnega gnostičnega razodetja, ga ne oddalji od sveta, ampak zgolj od njegove površine in nevedne vsakdanjosti, medtem ko mu omogoča iz svetnih resničnosti izkopati celo vrsto skritih namigov in ujemanj s tem, kar ga uči njegov nauk. Zato besedila antične gnostične literature prihajajo nasproti potrebi svojih bralcev po spoznanju tako, da jim nudijo poleg teoloških in mitoloških predstavitev tudi odgovore na najrazličnejša vprašanja v zvezi z naravnimi in psihološkimi dejstvi, z družbenimi navadami; določen filozofski nazor ali kakšna podrobnost iz mitske pripovedi včasih lahko ponuja paradigmo etiologije (vzrokoslovja) za vse te pojave. Tudi najbolj očitne stvari z vidika običajne izkušnje dejansko nosijo v sebi skrit pomen, znamenje božanske skrivnosti, ki ga more prepoznati samo gnoza. V tem smislu je tudi empirično ugotovljivo delovanje človeškega telesa "skrivnost", kakor je "skrivnost" vsakodnevno izmenjevanje luči in teme: vse te skrivnosti lahko dokončno razkrije le

gnoza. Prav tako se ne smemo čuditi, če gnoza širi svojo razodevalno zmožnost tudi na svet zgodovine, v čemer so bile njene predhodnice predvsem apokaliptične smeri judovstva v času drugega templja (515 pr. Kr.-70 po Kr.) s svojim posebnim pojmovanjem svete zgodovine, ki naj bi bila vnaprej načrtovana in vodena na božanski ravni; zgodovine, ki vodi h katastrofičnemu preobratu, ki mu bo sledil prihod novega eona.

Občutek tujstva v razmerju do zemelske razsežnosti bivanja; prodorno razumevanje radikalno negativnih sil, ki v njej vladajo v varljivem videzu reda in zato odpor do narave, katere biološki mehanizmi nenehno povzročajo zgolj nasilje in smrt; nezanimanje ali celo sovraštvo do zgodovine in družbe, ki je utemeljena na lažeh in nepravicih; neskončna oddaljenost boga in obenem njegova skrajna bližina v sami intimnosti tistega, ki to oddaljenost dojema; ambivalentnost v odnosu do pozitivnih religij, v katerih je na nek način vse prav, hkrati pa tudi vse narobe; težnja k prikrivanju in molčeča, podrejena drža: to so nekatere možne temeljne strukture gnostične misli, problemi in ideje, ki vodijo njeno svojevrstno interpretacijo izkušnje.

7. Od antične do moderne gnoze

Antična gnoza je bila povezana s sholastičnimi oblikami prenosa posebnega znanja, ki je bilo ezoterične narave. Prvi, manj znani fazi, v kateri se po poročanju herezioloških spisov pojavljajo liki, kot so Saturnin, Menander, Bazilid in proti sredini stoletja Marcion in Valentin, sledi druga faza, v kateri prevladuje valentinska šola. Med drugim se nam po zaslugi nekaterih besedil, najdenih v Nag Hammadiju, in ki bi jih lahko pripisali tej šoli, jasno izoblikuje profil filozofsko-modrostnega izročila, na katerega so močno vplivale sodobne platonske šole in ki na drzen način interpretira krščansko teološko izročilo na ozadju doktrinalnih mitov, usmerje-

nih k poglobitvi v skrivnost večne geneze boga ter vezi, ki združuje posameznega gnostika s svetom božanske polnosti. Poleg te šole krščanskih gnostikov spisi iz Nag Hammadija odkrivajo obstoj več gnostičnih skupin in smeri, med katerimi so globoke razlike in ki imajo v drugi polovici 2. stoletja redke in problematične odnose s krščanstvom. Nekateri poznavalci domnevajo o obstoju setijske skupine, ki se je v gnostičnem mitu preoblikovala v nebeškega prednika gnostikov, skupino izbrancev božanskega izvora, ki jim je usojeno odrešenje navkljub vsem poskusom zlega demiurga in njegovih arhontov, da bi jih zaslužili. Dejansko je iz teh mitoloških pripovedi, ki so umeščene v razredčeno in neprodorno atmosfero božanskega življenja plerome, nemogoče potegniti kakršnekoli natančne in prepričljive sociološke zaključke.

V tradiciji zahodne misli je gnoza doživela, od maniheizma do srednjeveškega katarstva, zgodovinske oživitve, ki segajo vse do praga moderne dobe. V splošnem gre za dualistične oblike znotraj krščanskega področja, ki ohranjajo kozmični pesimizem in koncept drugega, zlega boga stvarnika. Z nastopom renesanse se ustvari drugačna situacija. Konec enotnosti veroizpovedi ter polemike in nasprotja, ki ga spremljajo, vodi k zatekanju k antičnim izročilom boja proti herzijam, ki ga še pospešijo izdaje del cerkvenih očetov. Širi se obtožba "gnoze" ali "gnosticizma". Nauk o Kristusovem nebeškem telesu, denimo, ki je bil razširjen med "duhovnimi" in v radikalnejših religioznih tokovih 16. stoletja, so tako antični nasprotniki kot

moderne interpreti razumeli kot obnovitev antične gnostične kristologije valentincev, ki so jim jo vsaj delno omogočile spoznati nove kritične izdaje cerkvenih očetov, kot npr. Ireneja. Istočasno pa spontano cvetijo novi gnostični sistemi, kot npr. tisti, ki ga je začel Jakob Böhme (1575-1624) - njegova teozofija, ki je fenomenološko sorodna teozofiji antične gnoze, se od nje razlikuje po odsotnosti dualizma, njegovo delo pa je bilo podlaga prihodnjim uspehom gnoze. Če pustimo ob strani zgodovinsko nepomembne poskuse oživitve antične gnoze z ustanovitvami neognostičnih cerkva, je bil prvi pomembnejši kraj njene reaktualizacije zgodnja nemška romantika s svojo prenovljeno zahtevo po celostnosti in absolutnem spoznanju, povezano s pesimističnimi in nihilističnimi izhodišči. Nemška romantika je kulturi 20. stoletja v oblikah, ki niso vedno zgodovinsko dokazljive, zapustila gnostične teme in motive, povezane enkrat s pesimistično, drugič z optimistično platjo gnoze. Danes se zdi, da so te teme razsejane po najrazličnejših področjih naše kulture, od psihologije nezavednega, ki se sklicuje na C. G. Junga, do gnostičnih tematik, ki cvetijo v oblikah nove religioznosti, kot je new age. Njihova natančnejša opredelitev in interpretacija se kaže kot problematična zaradi odsotnosti jasnega sociološkega temelja, specifičnih obrednih oblik in, širše, zaradi same težavnosti opredelitve moderne gnoze.

Prevedla Ana Vogrinčič